

GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE TARIMA DAYALI SANAYİLERİN GELİŞTİRİLMESİNİN ÖNEMİ

Doç. Dr. Bahattin ÇETİN¹

Araş. Gör. Şule BUDAK¹

Araş. Gör. Başak CANAN¹

1.GİRİŞ

Tarım sektörünün ürettiği ürünleri işleyerek daha yüksek katma değerli ürünler haline getiren tarıma dayalı sanayiler tarım sektörünü harekete geçirme özelliği nedeniyle ülkemiz ekonomisinde ve gelişmekte olan ülkeler ekonomilerinde ayrı bir öneme sahiptir.

Ülkemiz kalkınma çabaları içinde bulunan ve sanayini her geçen yıl biraz daha ileri götürmeye çalışan bir ülke görünümündedir. Gelişmekte olan bir çok ülke için geçerli olduğu gibi ülkemiz de sanayileşmesini daha ileri bir düzeye çıkarabilmek bakımından doğal kaynaklardan azami yararlanmayı sağlamak durumundadır. Bu yönlerden tarım ve tarıma dayalı sanayiler gelişmekte olan ülke ekonomilerine önemli ölçülerde kaynak sağlayan bir sektör konumundadır.

Gelişmekte olan ülkelerde gelirlerin artmasına paralel olarak gıda maddeleri talebi de artmaktadır. Ayrıca hızlı nüfus artışı talebin daha da hızlı artmasına sebep olmaktadır. Ayrıca iktisadi gelişmenin ortaya koyduğu dinamizm sonucu şehirleşmenin artması gıda maddeleri talebini gelecekte daha da arttıracaktır. Gelişmekte olan ülkelerin en önemli problemlerinden biri de artan talep karşısında arzın yeterince artmamasıdır. Gerçekte az gelişmiş ülkelerde gelirden meydana gelecek artışlar yiyecek maddeleri talebini büyük ölçüde arttırmaktadır. Bu özet açıklamalardan hareketle günümüzde gıda ve beslenme problemlerinin gelişmekte olan ülkelerin gündeminde önemli bir yer tutmakta olduğu ifade edilebilir. Yine tarıma dayalı sanayilerin gayri safi milli hasıla ile dış ticarete katkılarının artırılması özellikle gelişmekte olan ülkelerde son derece önemli bir konudur. Tarım sektörü ile ilişkili olarak faaliyette bulunan tarıma dayalı sanayi alt sektörünün yapılandırılması yönünden ise özellikle tarım sektörünün yapısal olarak uyumlu hale getirilmesi zorunluluğu bulunmaktadır.

Bu çalışmada yukarıdaki açıklamalardan hareketle incelenecek olan tarıma dayalı sanayilerin özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki önemi ve bu ülkelerin kalkınmalarındaki rolü ortaya konmaya çalışılacaktır.

2. TARIM, TARIMA DAYALI SANAYİ KAVRAMI VE GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE TARIMA DAYALI SANAYİLERİN ÖNEMİ

Tarımsal faaliyet doğal koşullara tamamen bağlı olması nedeniyle sektörel ürünlerin üretimi ve denetlenmesi birçok faktöre bağlı olarak değişkenlik göstermekte, tüketim ise nüfus artış hızı ve kompozisyonu gibi değişkenlere bağlı olarak değişebilmekle birlikte doğal gereksinmelerin belirlediği sınırlarda gerçekleşmektedir. Bu özellikler nedeniyle tarım sektörel olarak diğer sektörlerle göre daha güçsüz duruma düşmekte ve ekonomisinde tarım sektörünün ağırlık taşıdığı ülkeler genellikle az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler kategorisine dahil edilmektedir.

Nitekim, işteki durum ve ekonomik faaliyetlere göre oransal olarak istihdam edilenlere bakacak olursak ülkemizde %45.8 ile tarım sektörü birinci sırada yer almaktadır (Tablo 1).

¹ Uludağ Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, BURSA.

Tablo 1: İşteki Durum, ekonomik faaliyet ve dönemlere göre istihdam edilenler(%)

TÜRKİYE			
İşteki Durum, ekonomik faaliyet kolu	1990	1995	1999
1. Tarım, Ormançılık, Avcılık ve Balıkçılık	47,8	47,6	45,8
2. Sanayi	20,7	20,8	20,5
3. Hizmetler	31,5	31,6	33,7
KIRSAL			
1. Tarım, Ormançılık, Avcılık ve Balıkçılık	77,45	80,0	77,1
2. Sanayi	8,30	8,4	8,6
3. Hizmetler	14,25	11,6	14,3

Kaynak: DİE, Temel Ekonomik Göstergeler ve İnternet Kayıtları

Söz konusu oran kırsal bölgelerde % 77'lere kadar yükselmektedir. Gelişmiş ülkelerde tarım sektörünün görece ağırlığı azalmakla birlikte genel yapılanması da az gelişmiş ülke tarım sektörlerine göre daha ileri bir düzeye erişmektedir. Gelişmiş ülkeler uyguladıkları teknolojik yeniliklerle ve uygun politika önlemleri ile tarım sektörünün doğal koşullara bağımlılıktan kaynaklanan sorunlarını büyük ölçüde aşabilmektedirler. Gerçekten de AR-GE faaliyetlerinin sonucunda geliştirilen uygun teknolojilerle üretim yöntemlerindeki gelişmeler geniş alanlarda üretim, mevsimlik üretim ve depolama gücünü gibi tarım sektörünü güçsüz kılan özellikleri aşmada etkili olmaktadır.

İstihdamın sektörel dağılımında sanayinin ve hizmetler sektörünün ağırlık kazanması, aynı zamanda gelişmişliğin bir göstergesidir. Örneğin gelişmiş ülkelerden Fransa'da çalışan nüfusun %31.3'ü, Japonya'da %34.5'i, Almanya'da %40.9'u gibi büyük bir bölümü sanayi sektöründe yer alırken, bu sektör gelişmekte olan ülkelere Mısır'da %20, Pakistan'da %16 gibi daha küçük bir bölümü oluşturmaktadır.

Tarım sektörünün sanayi ile bütünleştirilmesini sağlama ve kalkınmanın daha hızlı gerçekleştirilebilmesi bakımından çok önemli işlevlere sahip bulunan kırsal sanayinin bir çok ülkede yeterince geliştirilememesi, kırsal ekonomilerin sanayi kesimi ile entegrasyonunu olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Bu olumsuzluğun ortadan kaldırılabilmesi, kırsal olarak nitelendirilen alanlara tarım dışı diğer sektörlerin belirli düzeylerde yayılabilmesi ile olanaklı görülmektedir.

Ülkemiz ekonomisinde tarımın ağırlıklı önemi nedeniyle devlet eliyle teşvik edilerek özel sektörlerce de ilgi odağı olarak gelişme şansı bulan imalat sanayi dallarından birisi tarıma dayalı sanayidir.

Tarıma dayalı sanayi, hammaddesini tarım sektöründen alan ve onu belirli işlemlerden geçirerek mamuller haline getiren sanayi dalı olarak tanımlanmaktadır. Tarıma dayalı sanayilere ilişkin olarak yapılan çalışmalarda ülkemiz genelinde farklı kişi, kurum ve kuruluşlarca farklı kapsam belirlemeleri söz konusudur. Bu belirlemelerin bir kısmında tarımdan hammadde olarak işleyen sanayi dalları temel alınmakta olup bu yaklaşım yaygın olarak kabul görmüştür. Bununla birlikte tarıma girdi sağlayan sanayi dallarını da tarıma dayalı sanayi kapsamına dahil eden belirlemeler vardır. Ancak, gıda, içki ve tütün sanayi, dokuma, giyim eşyası ve deri sanayi ile orman ürünleri sanayi tarıma dayalı sanayi grupları olarak ele almak daha doğru olarak kabul edilmektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi tarıma dayalı sanayilerin tanım ve kapsamlarına ilişkin olarak farklı kurum veya kuruluşlarca farklı belirlemeler yapılmakta hatta aynı kurum veya kuruluşun belirlemelerinde zaman

boyutu içinde değişiklikler olabilmektedir. Bu farklılıklara karşın tarıma dayalı sanayilere ilişkin hemen her görüğe göre genel kabul görececek özellikler şu şekilde sıralanabilir.

- Tarıma dayalı sanayilerin başlıca hammaddeleri bitkisel veya hayvansal tarım ürünleridir.
- Sözü edilen hammaddeleri işleyerek tüketici kullanımına daha uygun hale getirirler.
- İşlenmiş tarım ürünleri işlenmeden önceki duruma göre daha uygun pazarlama koşullarına kavuşurlar.
- Tarımsal ürünlerin arz ve fiyat belirsizlikleri bir ölçüde elemine edilmiş olur.
- Ülkemiz koşullarında tarıma dayalı sanayi kapsamındaki sektörlerin pek çoğu ülkesel rekabet gücüne olumlu katkıda bulunmaktadır.
- Tarıma dayalı sanayi ürünleri genellikle ihraç potansiyeli yüksek ürünlerdir.
- Tarımsal üretimin evrensel özelliklerinin bir uzantısı olarak tarıma dayalı sanayiler de tarım sektöründe yaşanan olumsuz gelişmelerden büyük ölçüde etkilenmektedir.

3. TARIM VE TARIM DIŞI GELİRLER VE ÖZELLİKLERİ

Günümüzde iktisaden faal nüfusun % 47.8'ini çalıştıran tarım sektörü üretim kesimleri arasında tarım dışı kesimlere göre kişi başına en düşük gelirin elde edildiği sektör durumundadır.

Ülkemizde hane halkının tarım ve tarım dışı gelirlerini inceleyecek olursak toplam nüfusun % 13.7'si yalnız tarım geliri ile geçinmektedir (Tablo 2).

Tablo 2: Hane halkının tarım ve tarım dışı gelirleri (yıllık)

	Toplam	Yalnız tarım geliri elde eden haneler	Yalnız tarım dışı gelir elde eden haneler	Tarım/Tarım dışı gelir elde eden haneler
Toplam				
Hane halkı (%)	100	13.07	58.73	28.20
Kent	100	1.00	94.05	4.95
Kır	100	26.43	19.64	53.93

Kaynak: DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı, 1998, Ankara

Diğer yandan günümüzde kırsal alanda hayatını sürdüren nüfusun gelirlerini dikkate alırsak tarım dışı gelirlerin hiç de azımsanmayacak düzeyde olduğu görülmektedir. Tablo 2'den de görüleceği üzere toplam hanehalkının %13.07'sini yalnız tarım geliri elde eden haneler oluştururken, %58.73'ünü ise yalnız tarım dışı gelir elde eden haneler oluşturmaktadır. Aynı oranları kırsal kesim için söyleyecek olursak kırsal kesimde yaşayan halkın %26.43'ü yalnız tarım geliri elde ederken %19.64'lük bir kesim ise yalnız tarım dışı gelir elde etmektedir.

Ayrıca günümüzde kırsal alanda hayatını sürdüren nüfusun gelirlerini sağladığı kaynakları dikkate aldığımızda ise tarım dışı gelirlerin hiç de azımsanmayacak düzeylere ulaştığını veya başka bir deyişle kırsal alanlarda yaşayanların gelirlerinin ancak yarısının tarımsal faaliyetten kaynaklandığını görmekteyiz (Tablo 3).

Tablo 3: Kırsal Alanda Elde Edilen Gelirin Türlerine Göre Dağılımı (1994)

Gelir Türleri	%
Maaş ve Ücret	15,66
Yevmiye	4,66
Toplam Mütешеbbis	62,52
- Tarım	76,52
- İmalat	3,31
- İnşaat	0,06
- Ticaret	14,25
- Hizmet	5,22
Gayri Menkul	6,54
Menkul Kıymet	1,16
Toplam Karşılıksız	9,46
- Devletten	62,33
- Yurt Dışından	21,93
- Diğer	15,72

Kaynak: Türkiye İstatistik Yıllığı, 1998.

Kırsal alan geliri türlerinde görülen bu çeşitlenmeye rağmen özellikle tarım dışı üretim gelirleri içerisinde yer alan imalat sanayi gelirlerinin düşük olması sanayileşmenin gerçek anlamda kırsal alana yayılamamış olduğunun bir göstergesi olup bu bakımdan henüz yeterli bir gelişmenin varlığından söz etmek mümkün değildir.

Tablo 4: Kırsal Alanda Kişi Başına Yıllık Kullanılabilir Gelirin Dağılımı (1994)

Yıllık Ortalama Gelir (Milyon TL)	Hane Halkı Kişi Sayısı	%
38 333	2 323 581	15,24
69 736	2 695 653	17,68
101 745	3 035 520	19,91
149 830	3 338 139	21,90
327 996	3 852 504	25,27
Toplam Gelir 687 641	15 245 397	100,00
Kırsal Alanda Yaşayanlar Toplamı	27 627 057	100,00

Kaynak: 1994 Hane Halkı Gelir Dağılımı Anketi Sonuçları, T.C. Başbakanlık DİE.

Kırsal alanda elde edilen gelirin yapısal durumu ile ilgili bu açıklamalardan sonra kırsal alanda kişi başına kullanılabilir gelirin düşük olduğu da dikkat çekilmesi gereken bir konudur. Nitekim kırsal alanda yaşayan toplam 27 627 057 kişinin yaklaşık %55'lik bir kısmını meydana getiren 15 245 397 kişinin elde ettiği kullanılabilir kişi başına gelir sözkonusu yılda tarım ve orman kesiminde çalışanlar için saptanan asgari ücretin altındadır (Tablo 4).

Ülkemizde tarım işletmelerinin sayılarında ve genişliklerinde zamanla meydana gelen değışmelerde kırsal kesimde emek veriminin artırılması ve rasyonel davranışı engelleyici biçimde gelişme göstermiştir. Nitekim, 1952’de mevcut 2.5 milyon tarım işletmesi 1980 yılındaki sayımlara göre 4 milyonu geçmiş 1991 yılı sayımlarına göre ise 4 767 000’e yükselmiştir. Ülkemizde tarım işletmelerinin çok yüksek olan sayısı, kalabalık ailelerin ücretsiz işgücü ile çalışan küçük boyutlu aile işletmeleri özelliğini ortaya çıkarmaktadır (Tablo 5).

Tablo 5: Türkiye’de Tarımsal Hanelerin ve Toprakların Dağılımı

İşletme Büyük. (da)	1970		1980		1991	
	Haneler	Toprak	Haneler	Toprak	Haneler	Toprak
%						
0-20	44,4	8,0	30,2	4,0	34,9	5,6
21-50	28,2	18,7	31,9	15,9	32,1	16,5
51-100	15,7	22,0	20,2	21,3	18,0	20,0
101-200	7,7	21,5	11,6	23,8	9,7	21,0
201-500	3,1	17,9	5,3	22,9	4,4	19,8
501-+	0,9	11,9	0,8	12,0	0,9	17,1
Toplam	100	100	100	100	100	100

Kaynak: DİE, Tarım Sayımları.

Tablodan da izlenebileceği gibi 1991 sayımına göre ülkemizde işletmelerin %67’si 50 dekar ve daha küçük arazi işletmektedirler. Bu hanelerin işlediği alan toplam tarım topraklarının ancak %22.1’idir. Büyük işletme kabul edilen 201 dekar ve daha büyük arazi işleyen işletmelerse toplamın ancak %5.3’üdür ve toplam tarım arazisinin %36.9’unu kullanmaktadır. Bu değerlere göre küçük işletmelerde arazi üzerindeki nüfus baskısının çok daha yoğun olduğu ifade edilebilir. Doğal olarak özellikle küçük işletmeler üzerindeki bu nüfus baskısı ve tarımsal faaliyetin mevsimlik faaliyet olması eğer tarım veya tarım dışı iş olanakları yoksa gizli işsizlik ve emek veriminin düşüklüğünü ortaya çıkarmaktadır. Esasen ülkemizde tarım kesiminde yaygın olan geleneksel istihdam şekli kendi hesabına ve ücretsiz aile işgücüsüyle çalışma emek verimini düşürme pahasına çalışan kişi sayısını şişirme eğiliminde olup ülkemiz tarım işletmelerinin önemli bir kısmını oluşturan küçük aile işletmeleri de bu şişkinliği kaldırabilecek çerçeveye yardımcı olmaktadır.

Ülkemizde nüfusu 2000’den az olan sanayi ve hizmetler faaliyetlerinde çalışmakta olan nüfusun giderek büyüdüğü görülmektedir. Tablo 6’da da görüleceği gibi gıda, içki ve tütün sanayinde istihdam edilenlerin sayısı yaklaşık 20 yıllık dönemde % 27.1 oranında artmıştır. İmalat sanayinde görülen gelişmelerin en fazla gıda, içki ve tütün sanayinde gerçekleşmiş olması da dikkati çeken bir konudur. Bu olgu olumlu bir gelişme sayılsa da yeterli olduğu ve belirli bir plan ve strateji içerisinde devam ettiği konusunda kesin şeyler söylenemez. Ülkemizde kırsal alanlarda tarım dışı ekonomik faaliyetlerin giderek önemini arttırdığını ve sanayi dalı olarak da imalat sanayinin küçümsemeyecek bir gelişme potansiyeli taşıdığını söyleyebiliriz. Bunlardan hareketle kırsal alanlarda yaşayan insanların refah düzeyini yükseltebilecek ortama sahip olduğu söylenebilir.

Tablo 6: Nüfusu 2000'den Az Yerleşme Yerlerinden Tarım Dışı Sektörlerde İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Çalışanlar Sayısı.

İktisadi Faaliyet Kolu Toplam	Ücretli Çalışanların Oranı (%)		Artış Oranı 1975/1994 (%)
	1975	1994	
Madencilik ve Taş ocakçılığı	17.1	6.7	16.1
İmalat Sanayi	82.2	84.7	3.0
-Gıda, İçki Ve Tütün	13.7	18.8	27.1
-Dokuma Sanayi	36.5	32.32	
-Orman Ürünleri Ve Mobilya	15.9	2.1	
-Kağıt, Kağıt Ürünleri Ve Basım Sanayi	1.2	3.1	
-Kimya, Petrol, Kömür, Kauçuk, Plastik Sanayi	1.7	10.6	
-Taş Ve Toprağa Dayalı Sanayi	3.8	6.6	
-Metal Ana Sanayi	4.7	6.6	
-Metal Eşya, Makine Ve Teçhizat, Ulaşım Aracı, İlmi Ve Mesleki Ölçme Aletleri	16.0	19.6	
-Diğer İmalat Sanayi	6.5	0.6	
Elektrik, Gaz Ve Su	0.7	8.6	91.8

Kaynak: 1994 İstihdam ve Ücret Yapısı Anketi Sonuçları, DİE.

Diğer yandan kalkınmamızda eskiden beri önemli ölçülerde döviz katkısı bulunan tarım sektörünün, 1980 yılında genel ihracat değeri içindeki payının 1995 yılında %10.6'lar seviyesine düşmesi de sektörün ülke ekonomisi için daha az önem arz ettiği şeklinde yorumlanmamalıdır. Nitekim 1990-1995 yılları arasındaki dönemde tarım ürünleri ihracatının çok az değişmelerle yaklaşık 2,5 milyar dolarlık değerini koruduğu anlaşılmakta olup, bundan daha önemli bir nokta ise gıda sanayi ürünlerinin ihracatında kaydedilen gelişmelerdir. Gerçekten de 1980 yılı itibariyle gıda sanayi ürünleri ihracatı 209 milyon dolar seviyesinde iken 1995 yılında 2 214 milyon dolara yükselmiştir. Fakat istatistiklerde tamamiyle sanayi ürünleri olarak değerlendirilen deri, kösele mamülleri ve bir kısım ilk madde durumunda olan tekstil ürünleri dikkate alınırsa gıda sanayimizin genel ihracat değeri içindeki yerinin çok daha fazla olduğu da söylenebilir. Gelişmiş ülkelerde tarım sektörünün ekonomi içindeki ağırlığı daha düşük gözükmektedir. Örneğin AB genelinde tarım sektörünün GSMH içinde %3'ler seviyesinde pay aldığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan AB'ne mensup ülkelerden yapılan tarımsal ürünler ve işlenmiş tarımsal ürünler ihracatı toplam ihracat içinde ancak %9'lar düzeyinde bir pay almaktadır.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Kalkınma ve gelişmeyi bir bütün olarak kabul ettiğimizde genel ekonominin üç ana sektörü olan tarım, sanayi ve hizmet kesimlerinin birbirlerine neden sonuç ilişkisi ile bağımlı olduklarını söyleyebiliriz. Dolayısıyla bir ülke veya ülkenin belirli bir bölgesindeki gelişmeden söz açıldığında üç ana sektörün ağırlıklarını zaman ve yer kavramlarını da dikkate alarak kalkınma plan ve programları ile yatırım politikalarına yön verilmesi son derece büyük önem arz etmektedir. Bu noktada doğal olarak ülkelerin kalkınma bakımından ihtiyaç ve tercihleri

önemli olmakla birlikte kırsal alanın varolan potansiyelini kalkınmanın etkin bir aracı olarak kullanılabileceği konusunu gözden kaçırmamak gerekir.

Sonuç olarak kalkınma plan ve programlarına bağlı olarak yatırım politikalarının ve alt organizasyonların oluşturulması gerekmektedir. Yine bu sanayileri oluşturup yönetecek olan girişimcilerin bulunması ve yetiştirilmesi kırsal sanayilerin geliştirilebilmesi, tarım ve tarım dışı sektörlerin birbiriyle entegrasyonu kalkınmanın hızlandırılması açısından büyük önem taşımaktadır. Özetle, ülkemiz çeşitli teşvik yöntemleri kullanarak tarımsal sanayileşmeyi kırsal alana olabildiğince yaymalı ve bir anlamda atıl olarak duran kaynaklarını harekete geçirmelidir.

KAYNAKLAR

- ANONİM, 1999, Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1999 Yılı Programı Destek Çalışmaları, DPT, 1999, Ankara.
- ANONİM, 1999, Dönemler İtibariyle İmalat Sanayi İstatistikleri, DİE, Ankara.
- ÇETİN, B., 1999, Gıda Sanayi Ekonomisi ve İşletmeciliği, U.Ü. Güçlendirme Vakfı (VİPAŞ A.Ş.) Yay No: 136, ISBN 975-564-76-2, 1999, Bursa, 186s.
- EREN, T., 1993, Kırsal Sanayinin Örgütlenmesi ve Yönetim Şekli, DPT Kırsal Sanayi Sempozyumu, 6-8 Nisan, Ankara.
- İŞIKLI, E., 1992. “Kırsal Kalkınma-Tarım İşletmelerinin Desteklenmesi ve Türkiye’deki Uygulamalar”, Ankara.
- TARAKLI, D., 1993. “Kalkınma, Tarım ve Sanayi İlişkileri” DPT, Kırsal Sanayi Sempozyumu, 6-8 Nisan, Ankara.
- United Nations (UN), 1987. “Industrialization and Rural Development”, New York.